

УДК 39

Исаков А. /АКШ/
Исаков А. /США/
Isakov A. /USA/

ПОТЛАЧ ЖЕ БЕРЕШЕНДИК ПОТЛАЧ ИЛИ ЩЕДРОСТЬ POTLATCH OR GENEROSITY

Аннотация Америкалык индейлердин Чинок (Chinook) тилинде “потлач” сөзү тойгузуу, түгөтүү маанилерин берет. Бир уруу, же уруу башчысы өзүнүн байлыгы калк арасында кылымдарга сөз болуп калышын кааласа, же болбосо, белгилей турган маанилүү окуя болгон болсо, потлач уюштуруп, байлыгын чачкан. Ар кыл жамандык-жакшылыктардан улам да потлач өткөрүлгөн. АКШ жана Канададагы хайлтсик (Heiltsuk), хайда (Haida), нуксик (Nuxalk), тлингит (Tlingit), маках (Makah), цимшиан (Tsimshian), ну-ча-налз (Nuu-Chah-Nulth), квакиутл (Kwakwaka'wakw), чинок (Chinook) жана салиш (Coast Salish) урууларында потлач сакталып калган. Бул билдирүүдө, Америкада жашаган жергиликтүү уруулар менен кыргыздардын берешендигиндеги окшоштук жана айырмачылыктар жөнүндө сөз болмокчу.

Ачкыч сөздөр: потлач, берешендик, айкөлдүк, американын жергиликтүү калкы, кыргыздар.

Аннотация На языке американских индейцев чинуков слово «потлач» означает «кормить», «потреблять». Если племя или вождь хотел, чтобы о его богатстве веками говорили в народе, или если отмечалось важное событие, он устраивал потлач и разбрасывал своё богатство. Потлач также устраивали по разным поводам, как хорошим, так и плохим. Потлач сохранился у племён хейлцук, хайда, нуксальков, тлинкитов, маках, цимшиан, нуу-ча-нулт, квакка-вакв, чинуков и прибрежных салиш в США и Канаде. В этой статье мы рассмотрим сходства и различия в щедрости коренных племён Америки и кыргызов.

Ключевые слова: потлач, щедрость, айкол, коренные американцы, киргизы.

Abstract In the Chinook language of the Native American Indians, the word “potlatch” means to feed, to consume. If a tribe or tribal leader wanted his wealth to be a talking point among the people for centuries, or if there was an important event to celebrate, he organized a potlatch and scattered his wealth. Potlatch was also held for various good and bad reasons. Potlatch was preserved in the Heiltsuk, Haida, Nuxalk, Tlingit, Makah, Tsimshian, Nuu-Chah-Nulth, Kwakwaka'wakw, Chinook, and Coast Salish tribes in the USA and Canada. This article will discuss the similarities and differences in the generosity of the indigenous tribes living in the USA and the Kyrgyzs.

Keywords: potlatch, generosity, Native Americans, Kyrgyzs.

Киришүү

Айдарбек Көчкүнов түрк элдеринин салттуу оюндары боюнча жазган макаласында: “Хан таламай институтунун аналогун Түндүк Американын түндүк-батыш аймактарында жашаган индеец урууларындагы потлач (белек таратуу) деп

аталган институттан көрсө болот. Аларда шарт боюнча адамдын жашоо циклине карата уюштурулган майрамдарда уруунун жетекчисинин атынан белектерди таратуу орун алган”¹ деп жазат.

Потлач “potlatch” бардык эле индей урууларында боло берген эмес. АКШ жана

¹ Айдарбек Көчкүнов. Көчмөн түрк элдериндеги оюндардын келип чыгышын изилдөөнүн айрым маселелери // *Түрк элдеринин салттуу спорттук оюндары*. Бишкек 2015. 18-б. Казактардан З.К. Сураганова жана Ф.М. Жармакина потлачтын казак каада-салтына окшош экендигин баса белгилеген. (З.К. Сураганова. *Обмен дарами в казахской традиционной культуре*. Астана 2009. С. 75-76; Ф.М. Жармакина. Архетипы и ориентиры казахского менталитета // *Казахи Евразийском пространстве: история, культура и социокультурные процессы*. Омск 2019. С. 57-58 (54-59).

Канададагы Хайлтсик (Heiltsuk), Хайда (Haida), Нуксик (Nuxalk), Тлингит (Tlingit), Маках (Makah), Цимшиан (Tsimshian), Ну-Ча-Налз (Nuu-Chah-Nulth), Квакиутл (Kwakwaka'wakw), Чинок (Chinook) жана Салиш (Coast Salish) урууларында потлач сакталып калган.

Потлачтын чоң жана кичине эки түрү болгон.² Күнбийи сыяктуу ритуал майрамдар, баланын төрөлүшү, ага ат коюу, кыздын алгачкы этек кириин келиши, алгачкы жолу душмандын баш терисин сыйрып келүү (скальп), андагы алгачкы олжо, үйлөнүү, жаназа, жылдык, америкалык жергиликтүү индейлер үчүн маанилүү болгон иш-чаралар потлач уюштурганга себеп болгон.³

Салыштырып айта турган болсок, кыргыздардын жети токоч, кудайы, шыралга, көз акы, тойчо сыяктуу көптөгөн адаттары америкалык индейлердин пот-лачынын ичинде камтылган.⁴

Темага байланыштуу дагы бир окшоштук кыргыздарда жана америкалык жергиликтүү калктарда жакшылыктарда чачыла чачуу адатынын болгону десек жаңылышпайбыз. Мисалы, навахолор кыздарынын этек кири келгенде өткөрүлгөн иш-чарада чачыла чачышкан.

Америкалык атабаскан индейлеринде да потлачтын бар экени белгилүү. Чинок (Chinook) тилинде “потлач” сөзү тойгузуу, түгөтүү маанилерин берет. Бир уруу, же уруу башчысы өзүнүн байлыгы калк арасында кылымдарга сөз болуп калышын кааласа, же болбосо, белгилей турган маанилүү окуя болгон болсо, потлач уюштуруп, байлыгын чачкан.

Ар кыл жамандык-жакшылыктардан улам да потлач өткөрүлгөн. Потлачтын кыргыздардын буга окшош иш-чараларынан айырмасы, потлачка келгендер бир ай боюу тойгуча жеп, жей албаган нерселерин өрттөп жок кылышкан.⁵ Уламышка ылайык

сахалардын (якуттардын) арасына барып, сиңишип кеткен кыргыз уруусунда, эгер бирөө каза болсо, токой ичине жыйналышып, атайын багышталган тамакты жешкен. Андан соң, маркумду тирүү мезгилиндеги топтогон байлыгы менен ошол жерде өрттөп салышкан.⁶

Потлач бир гана туугандарга, уруу-лаштарга же союздаш урууларга гана уюштурулбастан, иш-чарага душман уруулардын өкүлдөрү да келишкен. Көкөтөйдүн ашын эске ала турган болсок, кыргыздардын да ири иш-чараларды дос-душман бардык тараптар үчүн жасашканын байкай алабыз.

Бир америкалык индей эне балдарына “Балдарым, берип жатканда эч качан кымтып, өөнөп албагыла. Же өзүңүн байлыгыңа ылайыктуу түрдө бер, же такыр бербей. Эсептеп берип, ал адамдын кадыр-баркы менен ойнобоңуз. Балдарым, сараңдык кылгандан көрө, берип эч нерсеси жок калган жакшы,”- деп насыятын айткан.⁷

“Манас” эпосунда жана кыргыз элинин ооз эки чыгармаларында, уламыштарында кыргыздын алдыңкы кишилеринин, же ал кишилер үчүн бала-чакасынын байлыгын чачкандары боюнча маалыматтар арбын. Потлачты жакшы түшүнүү үчүн “Манас” эпосундагы Көкөтөйдүн ашын, тарыхтан мисал бере турган болсок 20-кылымдын башында Шабдан баатырга берилген ашты айта алабыз.⁸

Кезеги келгенде айта кетчү башка бир жагдай, индей өлгөндө анын мал-мүлкүндө туугандарынын акысы болгон жана маркумдун чоң уулу же аялы анын жылкыларын уруудагы бардык кишилерге жакындыгына жараша тараткан.

Эгер бир киши жылкы албай калса, сурабай эле маркумдун жылкысынан алганга акылуу болгон.⁹ Уруу-уруу болуп жашаган кыргыздарда да ушундай эле абал болгон.

²William E. Simeone. The Northern Athabaskan Potlatch in East-central Alaska, 1900-1930. *Arctic Anthropology*. Vol. 35(2), 1998, p. 116.

³Аверкиева. *Индейское кочевое общество...*, С. 56.

⁴Siemthlut Michelle Washington. Bringing Traditional Teaching to Leadership. *American Indian Quarterly*, Vol. 28(3-4). Summer and Fall 2004, p. 587-590.

⁵Никита Бабенко. Потаенный потлач// *Вокруг света*. 12-ноябрь 2006. <https://www.vokrugsveta.ru/vs/article/1755/>, (Алынган датасы: 13.02.2023).

⁶Имель Молдобаев. *Манас- историко-культурный памятник кыргызов*. Бишкек 1995. С. 132; *Исторические предания и рассказы якутов*. Ч. 1, Якутск 1960. С. 94.

⁷Judith Fitzgerald and Michael Oren Fitzgerald. *The Spirit of Indian Women*, World Wisdom Inc. Bloomington 2005, p. 74.

⁸*Шабдан баатыр*. Улуу инсандар сериясы. Бишкек 2003.

⁹Аверкиева. *Индейское кочевое общество...*, С. 27-28.

Кыргыздардагы кийит кийгизүү америкалык индейлердин потлачынын бир түрү болгон. Үйлөнүү үлпөтүндө кудалар бири-бирине жана элге жууркан таркатышкан.¹⁰ Потлачтын негизги максаты элдин мактоосуна татуу, дубанга дуу болгон сөз чыгаруу болгондуктан, белек катары жаңы мода болуп жаткан нерселерди, баалуу буюмдарды бергени аракет кылышкан. Мисалы, Аляскадагы атабаскандардын бир лидери 20-кылымдын башында потлачта жууркан, пахтадан шарф, мончоктор, 30-40 жаңы винчестер (Winchester) мылтык жана акча таркаткан.¹¹ Америкадагы көчмөн уруулар үчүн жылкы тартуу кылуу эң чоң белек катары бааланган.¹² Потлачтарда, кыргыздардын чоң аштарында кул, күң белек кылуу, же болбосо байгеге берүү адаты болгон.

Потлачтагы белектерге байланыштуу дагы бир окшоштукка токтоло кетпесек болбойт. Кыргыздарда тойдон тойго, аштан ашка белекке таратылып, кыдыртмада жүргөн, бирок, кийилбеген калпактар, чапандар, көйнөктөр ж.б.у.с. буюмдар америкалык индейлерде да болгон. Бул буюмдар күндөлүк турмушта колдонулбастан, потлачтан потлачка ээси алмашып жүгүртүлүп жүрө берген.¹³

Гай Мадара аттуу миссионер атабаскан индейлеринде бир киши уулу каза болгондо, уулунун курал-жарактарынан бир канчасын сындырып ыргытканын жана колундагы бардык байлыгын, тамак-ашын таркатып жибергенин жазып калтырган.¹⁴ Бул абалды кыргыздардагы “дербиш болуп кетиптир” деген сөз менен да түшүндүрүүгө болот.

Иш-чара бүтүн калк үчүн болгондуктан, потлач үчүн атайын чакыруу деле талап кылынган эмес. Потлач ыр ырдоо, бий бийлөө

менен коштолгон. Кыргыздардын ири аш, тойлоруна да калк агылып келген. Көп адам катышкан мындай иш-чаралар сөзсүз элдик оюн-зоок менен коштолгон.

Потлачтын бир башка өзгөчөлүгү белек алган тарап, атын таанытуу, угузуу үчүн, же кыргыздардагы “намыс, уят” темасында болгондой эле, белекти эселеп кайтарганга аракет кылган. Башкача айтканда, алмайдын бермейи болгон.¹⁵

1884-жылы Канаданын бийлиги бул ысырапкерчиликтин алдын алуу максатында потлачты өткөрүүгө тыюу салган. АКШда 1934-жылга, Канадада 1951-жылга чейин потлачка тыюу салынган.¹⁶ Канаданын Британия Колумбиясы облусунда потлачка катышкандарды 2 айдан 6 айга чейин камашкан.¹⁷ Кыргызстанда да кеңеш өкмөтүнүн бийлиги орногондон кийин, чоң той, же аш, жылдык өткөрүү сыяктуу чыгымы көп иш-чараларга бийлик тыюу салган. Кыргызстандын кийинки жүз жылдыктардагы, өзгөчө, совет доорундагы бийлиги, элдик каада-салт, адаттарга байланыштуу канча ар кандай чаралар көрүлсө деле болбостон, улантылып келе жаткандыгын да белгилөөгө болот.

Азыркы учурда Түндүк Америкалык индейлер арасында потлач жанданууда. Бирок, азыр ысырапкорчулук илгеркидей даражада эмес. Канададагы индейлер негизинен өлгөндөрдү эскерүү максатында потлач өткөрүшөт.¹⁸ Ушул жерде эске сала кетчү жагдай, совет дооруунда каада-салт эскичилдиктин калдыгы деп тыюу салынганда, кыргыздарда да өлүмгө байланыштуу адаттар, салттар сакталып кала берген. Коммунисттик бийликтин идеологдору да бул темада алсыз болуп калышкан. Кыргыздардагы “куругу эле

¹⁰Richard Walker. Northwest Coast Potlatch. Profound Ceremony and Celebration. Native Peoples. November-December 2007, p. 31.

¹¹William E. Simeone. The Northern Athabaskan Potlatch in East-central Alaska, 1900-1930. Arctic Anthropology. Vol. 35(2), 1998, p. 115.

¹²Аверкиева. Индейское кочевое общество..., С. 57.

¹³Ю. П. Аверкиева. Рабство у индейцев Северной Америки. Москва 1941. С. 52.

¹⁴Simeone. The Northern Athabaskan Potlatch, p. 117.

¹⁵Аверкиева. Рабство у индейцев Северной Америки.. С. 48-52.

¹⁶Кээ бир булактарда 1887-жылы тыюу салынган делет. Richard Walker. Northwest Coast Potlatch. Profound Ceremony and Celebration. Native Peoples. November-December 2007, p. 31; Tracy J. Andrews, Jon Olney. Potlatch and Powwow: Dynamics of Culture through Lives Lived Dancing. American Indian Culture and Research Journal. 31(1). 2007, p. 65.

¹⁷Joyce Gregory Wyels. Sharing the Box of Treasures. Americas, 56(1). 2004, p. 10. Канададагы потлачтын жакынкы тарыхы боюнча караңыз: Бабенко. Потаенный потлач.,

¹⁸Wyels. Sharing the Box of Treasures., p. 14; Alma John. Potlatch. Teen Ink. March 01, p. 10.

жакшы” түшүнүгү азыркы учурда америкалык жергиликтүү калк тарабынан да кабыл алынып, потлач уюштургандар арасында акча таркаткандар көбөйгөн.

Потлач өткөрүлүп байлык коротулгандан кийин аны өткөргөн жана иш-чарага катышкан адамдар өздөрүн ашыкча байлыкты жоготуп, баарыбыз тең абалга келдик деп эсептешкен.

Бул иш-чаралардын бир башка максаты арбактарды ыраазы кылуу болуп саналган. Кыргыздар да, америкалык индейлер да байлыкты чачуу аркылуу ата-бабаларынын сөөктөрүн агартууну максат кылышкан. Алар жасаган бул иштери аркылуу сооп табаарына ишенишкен.

Потлач же хан таламайды талдап жатып, кыргыздар менен америкалык индейлердин “байлыкты колдун кири” деп эсептешкенин айтууга болот. АКШ жана Канадагы тиешелүү мисалдарга карап, Манас баатырдын “айкөл” сыпатын ири потлач өткөргөн америкалык индейлердин лидерлери үчүн да колдонсок жарашат. Индейлердин лидерлери үчүн байлык баарында эле бар “Чыныгы лидер кедей болуп өлөт” дешкенин эскерте кеткен оң¹⁹. Мисалы, кыргыздардагы Шабдан-Баатырдын өмүрү буга далил боло алаары бышык.

Ысырапкорчулук темасында кыргыздардын жана америкалык индейлердин мол тажрыйбага ээ экендигин айтууга арзыйт.

“Бир күндүк өмүрүң болсо, түштүгүңө жорго мин” деген кыргыздын сөзү да ушул абалды чагылдырып турат.

Бул жерде америкалык индейлердин дүйнө таанымы да маанилүү болуп эсептелет. Дүйнөдөгү нерселер мага тиешелүү эмес, булар аманат, мен дүйнөнүн бир кишисимин деген түшүнүккө ээ болгон киши, же жамааттар мал-мүлк, көр дүйнө таркатууда берешен болушкан. Индейлердин балдарына жаныбарлардын, өсүмдүктөрдүн, табигаттагы кубулуштардын аттарын беришкени да алардын жаныбарлар, өсүмдүктөр сыяктуу мен да бул дүйнөнүн бир макулугумун түшүнүгүнө ээ экендигин тастыктап турат.

Кыргыздарда жана Американын жергиликтүү калкында потлачтын сакталып калышы, булардагы уруулук система, коллективдик жашоо образынын чоң ролу болгон десек жаңылышпайбыз. Азыркы капиталисттик коомдогу жеке байлык, мал-мүлк түшүнүгү потлачтын өзгөрүүгө учураарын же акырындап жок болоорун боолголошубузга шарт түзөт.

Болгон мал-мүлкүн таркатуу, атак-даңкын чыгаруу үчүн ири шаан-шөкөттөрдү уюштуруу бардык эле калктарда болуп келет. Бирок, кыргыздар жана америкалык индейлер сыяктуу итке минген кедей абалына түшө турган абалга жеткиче, болгон байлыгынын бардыгын таркатып салуу – дүйнөдөгү элдердин көбүндө болбосо керек.

Колдонулган адабияттар:

1. Andrews, Tracy J., Jon Olney. Potlatch and Powwow: Dynamics of Culture through Lives Lived Dancing. *American Indian Culture and Research Journal*. 31(1). 2007, p. 63-108.
2. Fitzgerald, Judith and Michael Oren Fitzgerald. *The Spirit of Indian Women*, World Wisdom Inc. Bloomington 2005.
3. John, Alma. Potlatch. *Teen Ink*. March 01, p. 10.
4. Simeone, William E. The Northern Athabaskan Potlatch in East-central Alaska, 1900-1930. *Arctic Anthropology*. Vol. 35(2), 1998, p. 113-125.
5. Walker, Richard. Northwest Coast Potlatch. Profound Ceremony and Celebration. *Native Peoples*. November-December 2007, p. 28-33.
6. Washington, Siemthlut Michelle. Bringing Traditional Teaching to Leadership. *American Indian Quarterly*, Vol. 28(3-4). Summer and Fall 2004, p. 583-603.
7. Wyels, Joyce Gregory. Sharing the Box of Treasures. *Americas*, 56(1). 2004, p. 6-15.
8. Аверкиева, Ю.П., *Индейское кочевое общество XVIII-XIX вв.* Наука. Москва 1970.
9. Аверкиева, Ю.П., *Рабство у индейцев Северной Америки.* Москва 1941.

¹⁹Бабенко. Потаенный потлач.,

10. Бабенко, Никита. Потаенный потлач// *Вокруг света*. 12-ноябрь 2006. <https://www.vokrugsveta.ru/vs/article/1755/>, (Алынган датасы: 13.02.2023).
11. Жармакина, Ф.М., Архетипы и ориентиры казахского менталитета// *Казахи Евразийском пространстве: история, культура и социокультурные процессы*. Омск 2019. С. 54-59.
12. *Исторические предания и рассказы якутов*. Ч. 1, Якутск 1960.
13. Көчкүнов, Айдарбек. Көчмөн түрк элдериндеги оюндардын келип чыгышын изилдөөнүн айрым маселелери// *Түрк элдеринин салттуу спорттук оюндары*. Бишкек 2015. 13-20-б.
14. Молдобаев, И.М. *Манас историко культурный памятник кыргызов*. Кыргызстан, Бишкек 1995.
15. Сураганова, З.К. *Обмен дарами в казахской традиционной культуре*. Астана 2009.
16. *Шабдан баатыр*. Улуу инсандар сериясы. Бишкек 2003